

## Muhammed Fevzi Bâtûmî'nin Zikir ile İlgili Görüşleri

Muhammed Fevzi Bâtûmî's Views on Dhikr

**Dr. Öğr. Üyesi Tuğba Görgün**

Artvin Çoruh Üniversitesi  
İlahiyat Fakültesi,  
Tasavvuf Anabilim Dalı,  
tugbagorgun@artvin.edu.tr

Artvin Çoruh University  
Faculty of Theology  
Department of Sufism  
<https://orcid.org/0000-0002-2374-6855>  
<https://ror.org/02wcpmn42>

### Makale Bilgisi | Article Information

<b>Makale Türü   Article Types</b>	Araştırma   Research Article
<b>Geliş Tarihi   Received</b>	01 Ağustos   August 2024
<b>Kabul Tarihi   Accepted</b>	15 Kasım   November 2024
<b>Yayın Tarihi   Published</b>	30 Aralık   December 2024
<b>Yayın Sezonu   Pub Date Season</b>	Aralık   December
<b>Sayı   Issue</b>	54
<b>Sayfa   Pages</b>	177-197

### Atıf | Cite as

Görgün, Tuğba. "Muhammed Fevzi Bâtûmî'nin Zikir ile İlgili Görüşleri". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 54 (Aralık 2024), 177-197.  
<https://doi.org/10.70951/tasavvufdergisi.1526560>

### İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.  
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

### Yayıncı | Published by

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi  
İstanbul Sabahattin Zaim University

### Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.

Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

### Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Tuğba Görgün).

### Öz

Nakşibendi-Hâlidî meşâyihinden olan Muhammed Fevzi Bâtûmî (ö.1953), Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî (ö.1813-1894)'nin halifelerinden olan Şeyh Ömer Ziyâeddin Dağstânî (ö.1850-1920)'den icâzet alarak halifesi olmuştur. Üstadından icazeti 1921'li yıllarda almasına müteakip Eyüp'te bulunan HacıAli Tekkesi'nde irşad faaliyetleri yürütmüştür. Muhammed Fevzi Efendi, birçok Osmanlı meşâyihî ve ârifleri gibi fazla tanınmayan manevî değerlerimizden biridir. Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf* adlı eserinde tasavvufu "ilâhî ahlaklarla ahlaklanmak, kulluk sıfatlarıyla muttasıf olmak" olarak tanımlamaktadır. Bâtûmî eserinde müellif sûfilerin şeriatı bağlıklarını yansıtan söz ve davranışlarına geniş yer verir.

Zikirden maksadın zikredilene huzuru kalp ile zikretmek olduğunu ifade eden Muhammed Fevzi Efendi kişinin kurtuluşa ermesinin ancak Hak Teâlâ'yı çokça zikrederek mümkün olabileceğini ifade eder. İnsan zikir için uygun yer ve zaman aramaması gerektiğini ifade eden Bâtûmî, zikrin insanı faydası olmayan şeylerle vaktini zayi etmekten koruduğunu ifade eder. Ona göre insan gerek dili gerekse kalbi ile Hakk'ı zikredebilir. Bâtûmî, konuyu ele alırken zikrin anlamını ve uygulama yönünü işlemiştir. Bu çalışmada Muhammed Fevzi Efendi'nin zikir ile ilgili görüşleri; zikir, zikrin âdâbları, kelime-i tevhid zikri, hatm-i hâcegân başlıkları altında incelenmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Tasavvuf, Nakşibendîyye, Muhammed Fevzi Bâtûmî, Zikir, Hatm-i Hâcegân

Abstract

Muhammed Fevzi Bâtûmî (d. 1953), a Naqshbandi-Khālidi *shaikh*, became a caliph after receiving his *ijazah* (licence) from Shaikh Ziyâeddin Gümüşhânevî (1813-1894), one of the caliphs of Ömer Ziyâeddin Dağistâni (1850-1920). After receiving the *ijazah* from his master, in 1921, he carried out *irshad* (guidance) practices at Hacı Ali Tekke in the Eyüp district of İstanbul. Bâtûmî is a spiritual figure who, like many of the Ottoman *shaikhs* and sages, is not well known. In his work *Hulâsat al-Tasawwuf*, Bâtûmî defines Sufism as "to be clothed with divine morals and to be embodied with the attributes of servitude." In his work, Bâtûmî puts a great deal of emphasis on the words and behaviours of Sufi authors that reflect their adherence to *Shari'a*. Referring to the purpose of *dhikr* as to remember the One with a peaceful heart, Muhammed Fevzi Efendi states that one can only attain salvation by constantly remembering Allah the Almighty. He also states that one should not look for a suitable time and place for *dhikr*, and that *dhikr* protects one from wasting one's time on useless matters. According to him, a person can engage in *dhikr* of Allah with both the tongue and the heart. While addressing the subject, Bâtûmî deals with the meaning and practical aspects of *dhikr*. This study examines Muhammed Fevzi Efendi's views on *dhikr* under the headings of *dhikr*, etiquette of *dhikr*, *dhikr* of *Tawhid*, and *hatm-i hâcegân*, or the recitation of the names of the masters.

**Keywords:** Sufism, Naqshbandiyyah, Muhammed Fevzi Bâtûmî, *Dhikr*, *Hatm-i Hâcegân*

## محمد فوزي الباطومي وآراؤه في الذكر

### المُلخَص

أصبح محمد فوزي الباطومي (ت. 1953م)؛ أحد شيوخ الطريقة النقشبندية الخالدية، خليفة بعد أن أجازته الشيخ عمر ضياء الدين الداغستاني (1850-1920م) الذي كان أحد خلفاء أحمد ضياء الدين الكوموش خانوي (1813-1894). وبعد حصوله على الإجازة من أستاذه في سنة 1921م قام الباطومي بأنشطة إرشادية في تكية الحاج علي الموجودة في منطقة أيوب. لم تكن القيمة المعنوية للشيخ محمد فوزي الباطومي معروفة كتلك التي حظي بها العارفون والمشايخ العشمانيون. عرّف الباطومي التصوّف في كتابه خلاصة التصوّف بأنه التحلي بالأخلاق الإلهية والاتصاف بصفات العبودية، وقد أفسح في كتابه هذا مساحة واسعة لسلوكيات المؤلفين المتصوفة وكلامهم الذي يعكس ارتباطهم بالشرعية. وأفاد الباطومي بأن المقصود من الذكر هو سكنة القلب الموافقة للذكر، كما أنّ نجاه الإنسان وخلصه يكون فقط كلما زاد ذكر الله عزّ وجلّ. كما أشار الباطومي إلى أنّ ذكر الإنسان لا يُوجب عليه البحث عن مكان وزمان مناسبين، كما أفاد بأن الذكر يحمي الإنسان من ضياع وقته في أشياء عديمة الفائدة. ووفقاً لذلك يمكن للإنسان أن يذكر الله بلسانه أو بقلبه إن استدعى الأمر، وهو مشغول بسعيه وتأمين رزق عائلته. يبحث الباطومي معنى الذكر وتطبيقه في أثناء تناوله لهذا الموضوع. وقد سعينا في هذه المقالة إلى تناول آراء محمد فوزي أفندي عن الذكر، وأداب الذكر، وذكر كلمة التوحيد وختم الخواجكان.

الكلمات المفتاحية: التصوّف، النقشبندية، محمد فوزي الباطومي، الذكر، ختم الخواجكان.

## Giriş

Muhammed Fevzi Bâtûmî Efendi (ö. 1953), müderris ve Nakşibendî-Hâlidî meşâyihindedir. Bâtûmî, İstanbul'da bir süre irşad faaliyeti sürdürdükten sonra Medîne-i Münevvere'ye yerleşmiş ve orada mücâvir olarak bulunmuştur. Bâtûmî'nin mücâvir iken, yaşadığı dönemde insanların maneviyattan uzaklaştığını görmesi ve ilmi terk etmeleri onu özet bir tasavvuf risâlesi yazmaya sevk etmiştir. Bâtûmî 1370/1950 yılında Şaban ayının 12'sinde Medine'de "*Hulâsatu't-Tasavvuf*" adlı Arapça bir risâle telif etmiştir. Tarihi kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmayan müellifin bilinen tek eseri budur. Bu eser aynı yıl Şam'da Matbatu'l İttihad Eş'-Şerki bi Dimeşk adlı matbada basılmıştır.<sup>1</sup> Eserinde tasavvufun temel esasları, Nakşibendî-Hâlidiliğin âdab-erkân ve silsilesini özetlenmiştir. Bu çalışmada Muhammed Fevzi Efendi'nin *Hulâsatu't-Tasavvuf* adlı eserinde yer alan zikir ve zikrin zikrin âdâblarına dair görüşleri incelenmiş, başka mutasavvıfların tavsifleriyle karşılaştırılarak sunulmuştur.

Zikir kelimesi sözlükte "zihinde tutmak, hatırlamak, ezberlemek"<sup>2</sup> gibi çeşitli manalara gelmektedir. Mutasavvıflar tarafından zikrin "Allah'ı anmak, hatırlamak, onu unutmamak ve gaflet halinde olmamak" şeklinde tanımlanmasının yanı sıra, tarikatların teşekkülünden itibaren tarikat ehlinin belli kelime ve ibareleri belli zamanlarda, belli sayıda her gün düzenli olarak söylemelerine veya tekkelerde toplu icra edildentarikat ayinlerine de zikir adı verilmiştir.<sup>3</sup> Zikir Allah'ı anarak ve unutmuyarak gafletten kurtulmaktır.

Kur'an'da, zikrin fazileti hakkında birçok âyet vardır. Nitekim "*Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, alçak bir sesle sabah akşam Rabbini an. Gafillerden olma.*", "*Ey inananlar! Allah'ı çokça zikredin.*", "*Allah'ı anmak elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür.*", "*Bilesiniz ki kalpler ancak Allah'ı anmaklahuzur bulur.*" *Ey*

---

1 Muhammed Fevzi Şerif Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf* (Şam: Matbatu'l İttihâd Eş' Şerki bi Dimeşk, 1951), 2.

2 Muhammed Ali b. Ali b. Muhammed Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhât-il-Funûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006),2/153.

3 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2012), 393.

*iman edenler! Mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın. Kim bunu yaparsa işte onlar ziyana uğrayanlardır.*" âyetleri ile kullar Allah'a içten yalvararak ve korkarak yüksek olmayan sesle sabah akşam çokça zikretmeye teşvik edilmiş, O'nun zikrinin her şeyden üstün olduğu belirtilmiş, Allah'ı anmanın ibadet ve itaatlerin hepsinden önemli olduğu belirtilmiştir.<sup>4</sup> Aynı şekilde hadisi şeriflerde de zikrin önemine ve zikir ehlinin faziletlerine işaret edilmiştir. Allah Resulü "Her şeyin bir cilası vardır, kalplerin cilası da Allah'ı anmaktır. İnsanı, Allah'ın azabından en çok koruyacak şey, ancak zikriyledir."<sup>5</sup> buyurmuştur. Başka bir hadiste şöyle buyrulur: "Bir topluluk oturup Allah'ı zikrederse melekler onları kuşatır, rahmet onları kaplar, üzerine sekine (huzur, feyiz) iner ve Allah onları yanındakilere zikreder."<sup>6</sup> Resulullah "Cennet bahçelerini gördüğünüz zaman orada otlayınız." dediğinde "Cennet bahçeleri nedir?" diye sorulmuş, Hz. Peygamber "Zikir halkalarıdır."<sup>7</sup> şeklinde buyurmuştur.

Bazı âlimlere göre "insan" kelimesi "nisyan", yani unutmak kelimesinden türemiştir. Ruhlar Allah Teâlâ'nın "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" sorusunu, "Evet" demek suretiyle cevaplamışlarsa da dünyaya gelerek bir bedene girdikleri zaman çoğu bu sözlerini unutarak putları ya da mal-mülk sevgisini ilâh edinirler. Zikrin gayesi Allah'a verdiği bu sözü unutan insanın nisyânını ortadan kaldırarak, tekrar olgunluğa erebilmesini sağlamaktır.<sup>8</sup>

Nefsin terbiyesinde ve ahlâk eğitiminde zikir önemli bir vasıta olduğu için özellikle tasavvuf ehli kişilerin zikre daha fazla önem verdiği görülür. Zikir, tasavvufî ve ahlâkî eğitimin en önemli unsurları arasında yer alır. Çünkü günahların ve ahlâk dışı davranışların tamamı Allah'ı unutmanın sonucudur. Bunundevası da ahireti ve Allah'ı hatırlamak olan zikirdir. Nitekim zikir vasıtasıyla, Allah'ın kendisiyle birlikte olduğunun bilincine eren kişide erdemli davranışların artma olasılığı yüksektir.<sup>9</sup>

4 *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd., (Ankara: TDV Yayınları, 2023), Ahzâb 33/41-42; Ankebût 29/45; Ra'd 13/28; Münâfikûn 63/9.

5 Müslim, "Zikir", 38.

6 Ebû Dâvûd, "Cihad", 19.

7 Tirmizî, "Daavat", 82.

8 Necdet Tosun, *Zikir ve Tefekkür*. (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2021), 12.

9 Tosun, *Zikir ve Tefekkür*, 12.

Sûfiler zikirden amacın Allah'ı kalpte anmak ve O'nu görüyormuş gibi murakebe olduğunu ifade ederler. Klasik dönemin sûfi müelliflerinden Abdullah et-Tüsterî (ö.283/896) zikri "Allah'ın seni gördüğü hususunda kesin bilgiye ulaşman, kalbinle O'nun sana senden daha yakın olduğunu görerek O'ndan hayâ etmen, bu durumu nefesine ve davranışlarına yansıtmandır." diyerek tanımlamıştır.<sup>10</sup> İlk dönem sûfilerinden Kelâbâzî (ö.380/990) ise hakikî zikrin, ancak zikir anında mezkûrdan (yani Allah'tan) başka her şeyi unutmak olduğunu ifade eder. Buna göre "Unuttuğun zaman Rabbini zikret/hatırla" âyeti Kelâbâzî'ye göre, kul Allah'tan başkasını unuttuğu zaman O'nu zikretmiş olur anlamına gelir.<sup>11</sup> Müellif sûfilerden Herevî (ö.481/1089) *Kitâbu Menâzili's-Sâirîn* adlı eserinde zikri "sâlikin her an Hakk'ın huzurunda olduğunu bilerek O'ndan gafil olma ve O'nu unutma durumundan kurtulmasıdır" diyerek tanımlamıştır.<sup>12</sup>

Kur'an-ı Kerim ve hadislerde bu şekilde genişçe ve herkese hitap eden zikir, tarikatlerde bazı usullere bağlanmıştır. Âyet ve dualardan bir takım zikir sözleri oluşturulmuştur. Vird, evrâd, ezkâr, hizb, tesbîhat gibi isimler verilen bu sözler belli kurallar içinde, tek tek ve topluca okuna gelmiştir.

## 1. Muhammed Fevzi Bâtûmî'nin Zikir Anlayışı

Zikrin tasavvuf yolunda temel esas olmasını sağlayan özelliklerinden biri, belli bir vaktinin olmayışıdır.<sup>13</sup> Muhammed Fevzi Efendi, Allah Teâlâ'nın insanları ve cinleri O'na ibâdet etmeleri ve bilmeleri için yarattığını ve bunun yanı sıra ibadetlerin vakitlerini, miktarını ve çeşitlerini de belirttiğini ifade eder. Allah Teâlâ Kullarına zikir yapmalarını emretmiş

---

10 Ebû Nasr Serrâc, *İslâm Tasavvufu: El-Lümâ'*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 253.

11 Ebû Bekir Muhammed Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Taarruf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992), 154-157.

12 Hâce Abdullah Ensârî Herevî, *Kitâbu Menâzili's-Sâirîn* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1988), 70.

13 Rifat Okudan, "Tasavvufun Meseleleri", *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 421.

fakat zikrin vaktini ve miktarını belirtmemiştir.<sup>14</sup> Ona göre “*Ey inananlar! Allah’ı çokça zikredin.*”<sup>15</sup>, “*Öyle ise siz beni zikredin/anın ki ben de sizi anayım.*”<sup>16</sup> “*Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah’ı zikrederler/anarlar.*”<sup>17</sup> âyetlerinde zikir için ise böyle bir kısıtlamanın olmaması zikrin devamlılık ilkesini gösterir.<sup>18</sup> Kur’an’da herhangi bir sınırlama yapılmaksızın bütün vakitlerde Hak Teâlâ’nın zikredilmesi emredilmektedir.

Muhammed Fevzi Efendi kişinin kurtuluşa ermesinin ancak Hak Teâlâ’yı çokça zikrederek mümkün olabileceğini ifade eder.<sup>19</sup> O “*Gerçekten müminler kurtuluşa ermiştir; Onlar ki namazlarında huşûîçindedirler.*”<sup>20</sup> âyetinde bahsi geçen azalarda huşunun oluşabilmesinin kalbin huzuruna bağlı olduğunu belirtir. Nitekim kalp sürekli değişken olmasından dolayı onun sükûneti, ancak zikredilenin yüceliğini dikkate alarak O’nu çokça zikretmekle olur. Muhammed Fevzi Efendi “*Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmaklahuzur bulur.*”<sup>21</sup> âyetinin de bu hususu beyan ettiğini ifade eder.

Kur’an-ı Kerim’de Allah’ı zikretmeye teşvik eden ve zikrin önemine vurgu yapan çok sayıda âyet bulunmaktadır. O’nun zikrinin her şeyden üstün olduğu vurgulanmıştır. Nitekim Hak Teâlâ “*Allah’ı anmakelbette (ibadetlerin) en büyüğüdür.*”<sup>22</sup> buyurur. Muhammed Fevzi Bâtûmî, zikrin Hak Teâlâ katında çok değerli olduğunu<sup>23</sup> “*Ben kulumun zannına göreylim. O beni zikretti mi onunla beraberim. Eğer o beni nefsinde zikrederse ben de onu nefsimde zikrederim. Eğer o beni bir cemaat içerisinde zikrederse ben de onununkinden daha hayırlı*

---

14 Muhammed Fevzi Bâtûmî'nin *Hulâsatu't-Tasavvuf* adlı risâlesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. Faruk Ejder, *Muhammed Fevzi El Bâtûmî'nin Tasavvufî Görüşleri ve "Hulâsatu't-Tasavvuf" Adlı Risâlesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017).

15 Ahzâb 33/41.

16 Bakara 2/152.

17 Âli İmrân 3/191.

18 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 20-21.

19 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 21.

20 Mü'minûn 23/1-2.

21 Ra'd, 13/28.

22 Ankebût 29/45.

23 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 22.

*bir cemaat içerisinde zikrederim. O bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir zirâ (arşın) yaklaşırım, o bana bir zirâ (arşın) yaklaşır ben ona bir kulaç yaklaşırım. O bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak gelirim.”<sup>24</sup> kudsî hadis-i şerifi ile ifade eder. Bâtûmî, Kur’an-ı Kerim’de Allah’ı zikretmenin bütün ibadet ve itaatlerden daha önemli sayıldığını belirterek zikrin ameller içindeki değerini<sup>25</sup> Peygamber efendimiz (s.a.v.)’in “Dikkat edin! Amellerinizin en hayırlısını, Allah katında en değerlisini, altın ve gümüşdağıtmaktan daha hayırlı ve derecelerini daha yükselten, düşmanla karşılaşip sizin onların boyunlarını, onların da sizin boyunlarınızı vurmanızdan daha hayırlı bir şeyi size haber vereyim mi?” Sahabiler: “Bu amel nedir yâ Rasûlallah?” dediler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): “Zikrullah, yani Allah’ı anmaktır.”<sup>26</sup> hadis-i şerifi ile açıklar.*

Zikir tarikat uygulamalarının en önemli unsurlarından biridir. Tarikatlardaki ilk derstir. Zikrin “lisanî zikir”, “kalbî zikir”, “toplu zikir”, “semâ”, “hatm-ı hâce”, “darb-ı esmâ”, “kıyamî zikir”, “deverân” gibi çeşitleri tarikatların ortaya çıkma aşamaları ile birlikte meydana gelmiştir.<sup>27</sup>

Tasavvuf ehli cehrî ve hafî zikrin hangisinin daha faziletli olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları cehrî zikrin, zâkirin dilinin ve kalbinin birlikte Allah’ı anmalarından dolayı daha faziletli olduğunu söylemişlerdir. Diğerleri ise hafî zikrin âyet ve hadislerde geçtiği üzere daha faziletli olduğunu belirtirler. Çünkü hafî zikirde gerek riyâ endişesi gerekse kalbin gafleti olmadığından daha faziletli olduğunu belirtmişlerdir.<sup>28</sup>

Muhammed Fevzi Efendi hafî zikrin daha faziletli olduğu kanaati taşımaktadır. Bu görüşünü “Hafaza meleklerinin işitmediği zikir, işittiğizikirden yetmiş kat fazladır.”<sup>29</sup> hadis-i şerifi ve “Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek,

---

24 Buhârî, “Tevhid”, 50; Müslim, “Zikir”, 2.

25 Bâtûmî, *Hulâsatu’t-Tasavvuf*, 22.

26 Tirmizî, “Da’avat” 6/3377; İbn Mâce, “Edeb”, 27.

27 Ali Tenik, Vahit Göktaş, *Allah’la Varolmanın Yolu Zikir* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2015), 7.

28 Bâtûmî, *Hulâsatu’t-Tasavvuf*, 23.

29 Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *Şuabu’l-İmân*, ter. Hüseyin Yıldız (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2003), 2/83.



yüksek olmayan bir sesle sabah akşam Rabbini an. Gafillerden olma.”<sup>30</sup> âyetleri ile destekler. Müellife göre tasavvuf ehli arasında İsm-i Celâl lafzının hafî veya cehrî olarak zikredilmesi konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmaz ancak “Lâ ilâhe illallâh” zikrini orta seviyede cehrî olarak icra etmenin fazilet bakımından daha üstün olduğu konusunda tasavvuf ehli arasında ittifak vardır.<sup>31</sup>

Zikir yapılış şekline göre “ferdî-cemaat/bireysel-toplumsal olmak üzere iki çeşittir. Her ikisinin de önemi birbirinden farklıdır. Ferdî zikir, genellikle günlük ve haftalık olarak yapılması istenen bir vazife olarak nitelendirilir. Gerek zamanı, icra şekli gerekse sayısı ve süresi mürşid tarafından belirlenir ve tarif edildiği şekliyle uygulanır. Toplu zikir, “icrâ-yı zikrullah” da denilen “âyin-i ehlullah”dır.<sup>32</sup> Muhammed Fevzi Efendi zikrin toplu yapılmasının Hak Teâlâ katındaki değerini<sup>33</sup> Peygamber efendimiz (s.a.v.)’in “Bir topluluk bir yerde toplanıp Allah’ı zikrederlerse, melekler onları kuşatıp çevrelerinde dönüp dolaşır. İlahî rahmet onları kaplar ve üzerlerine sekine iner. Yüce Allah, onları kendi katındaki meleklerle anlatır.”<sup>34</sup> ve “Bir topluluk (Allah’i) zikretmek üzere toplandıklarında kendilerine ‘affedilmiş olarak kalkınız; günahlarınız sevaba çevrildi’ denilir de, onlar oradan öyle dağılırlar.”<sup>35</sup> hadisi şerifleri ile belirtir.

Ferdî zikir, dille ya da kalple yapılması bakımından ikiye ayrılır. Lisân ile yapılan zikir, belli kelime ve ibarelerin telaffuz edilmesi suretiyle olan zikirdir. Kalp ile yapılan zikir ise zikredilene kalbin düşünmesi, zikredilenin kalpte hazırolması ya da kalbin zikredilenin huzurunda bulunmasıyla yapılan zikirdir.<sup>36</sup> Bâtûmî’ye göre zikir ya dil ile ya kalp ile ya da her ikisiyle birlikte yapılır. Ona göre insan zikre engel olan meşguliyetlerini tesbit ederek zikre daha fazla zaman ayırabilir. Müellif zikrin insanı aynı zamanda faydası olmayan şeylerle vaktini ziyan etmekten koruduğunu ifade eder.

---

30 Arâf 7/205.

31 Bâtûmî, *Hulâsatu’t-Tasavvuf*, 23.

32 Okudan, “Tasavvufun Meseleleri”, 423.

33 Bâtûmî, *Hulâsatu’t-Tasavvuf*, 22.

34 Müslim, “Zikir”, 39.

35 Münâvî, *Fez’ül-Kâdir*, 5/409; Taberânî, *Mu’cemu’l Evsat*, 434.

36 Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 394.

Ona göre insan zikir için uygun yer ve zaman aramamalıdır. Nitekim geçimini ve ailesinin rızkını temin etmekle meşgul iken de gerek dili gerekse kalbi ile Hakk'ı zikredebilir. Ayrıca müellif “lâ havle velâ kuvvete illâ billâh” zikrinin bütün işlerde muvaffakiyet ve kuvvetin ancak Hak Teâlâ'dan olduğunu ifade etmesi bakımından meşguliyet anında zikredilmesinin önemli olduğunu belirtir.<sup>37</sup>

## 2. Zikrin Âdâb ve Erkânı

Kur'an-ı Kerim ve hadislerde en faziletli ibadetlerden biri olarak kaydedilen zikir, tasavvuf tarihi boyunca sûfiler tarafından farklı usullerle düzenli bir şekilde uygulanmıştır.<sup>38</sup> Tasavvuf eğitiminde nefislerin manevi hastalıklardan nasıl kurtulacağını bilen şeyhler, müridlerin durumuna göre en uygun zikri telkin ederek Hakk'a ulaşmalarına vesile olurlar. Tarikatlarda zikir şeyhin ve halifesinin gözetiminde toplu olarak yapılmakta olup, belli lafız ve ibareler belli bir hareket düzeni içerisinde beraberce söylenmektedir. Dolayısıyla her tarikat zikir meclislerinde belli bir âdâb ve erkânı benimsemiştir.<sup>39</sup>

Muhammed Fevzi Bâtûmî zikri sâlikin manevî yükselişinin en önemli unsuru olarak kabul etmiştir. Zikrin çok sayıda âdâbı olduğunu ifade eden müellif, zikirten önce, zikir esnasında ve zikirten sonra uyulması gereken edeplerden bahseder.<sup>40</sup> Bâtûmî'ye göre zikirten önce uyulması gereken âdâb kuralları yararsız olan söz, fiil ve arzulardan tevbe etmek, abdest ya da gusl almak ve sükût halinde beklemektir. Müellife göre bunları yaparak sâlik, kalbini Allah ile meşgul etmiş olur. Buna sâlik kalbinde Allah dışında bir havâtır kalmayınca kadar devam etmelidir. Ayrıca bunların yanı sıra sâlik

---

37 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 24.

38 Kadir Özköse, “Tarikatların Ortak Unsurları”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 229.

39 Reşat Öngören, “Zikir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/409-412.

40 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 48.

zikre başlamadan önce kalbiyle hakîkatte Peygamber Efendimiz (s.a.v)'den geldiğini bilerek himmet talep edebilir.<sup>41</sup>

Muhammed Fevzi Efendi'ye göre zikir sırasında uyulması gereken âdâb kuralları ise bağdaş kurmaksızın namazda oturduğu şekliyle bir yere oturmak ve murâkabe halinde ellerini dizlerinin üzerine koymak,<sup>42</sup> zikir meclisinin ve elbiselerin güzel kokmasına özen göstermek, helal olan güzel giysiler giyinmek, karanlık yerde zikir yapmayı tercih ederek gözleri kapamaktır. Bâtûmî, zikir sırasında gözleri kapatmanın kalbin açılması için önemli olduğunu belirtir. Ona göre zâkir, zikir sırasında kâmil şeyhinin sûretini hayal eder. Zikir yaparken kalbine havâtır gelirse zikri yarıda keserek şeyhine râbitayı yeniler, ancak havâtır kesildiğinde zikrine devam eder. Müellife göre zikirten maksat, Allah'ı huzurlu kalp ile samimi ve ihlâs ile zikretmektir. İhlâs ise ancak müridin yaptığı amelle ilgili riyâdan kaçınması ile mümkündür. Nitekim ihlâs ile yapılan zikir zâkirin sıddıkiyet mertebesine yükseltmesi bakımından önemlidir. Bâtûmî, zâkirin zikir esmalarını kendisinin seçemeyeceğini, şeyhinin telkin ettiği esmâ'/zikrin de dışına çıkamaması gerektiğini belirtir. Ona göre mürid, şeyhinden gerekli olan âdâbı öğretmesi için ulaştığı müşâhede ve manaları arz etmelidir. Ayrıca müellif, zikir esnasında mâsivânın kalpten nefyedilmesinin gerekli olduğunu, Hak Teâlâ'nın kulunun kalbinde kendisinden başkasının olmasını sevmediğini belirtir.<sup>43</sup>

Müellife göre zikir bittiğinde mürid sükût ederek oturup, huşu ve huzurlu bir kalb ile vâridin gelmesini beklemelidir. Müridin otuz yıl mücâhede ve riyâzet ile kazanması mümkün olmayan vâridi zikir sonrasında bir anda kazanması mümkündür. Dolayısıyla zikir sona erdiğinde mürid buna riâyet etmez ise vârid müride uğrar fakat mürid gelen vâriden de hiçbir nasib alamaz. Zikirten sonra müridin uyması gereken bir başka âdâb kuralı ise müridin kendisini ve nefesini tutarak ve yedi kez uzun yavaş nefes almalı,

---

41 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 48.

42 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 48.

43 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 49.

bu sayı üzerine çıkmaksızın, her nefesini bir önceki nefesine göre daha uzun tutarak tahammül düzeyini zorlamalıdır. Nitekim tasavvuf erbabı söz konusu tahammülü artırmanın gerekliliği hususunda ittifak etmiştir. Çünkü perdelerin ortadan kalkması ve basiretin nurlanmasında bu metot oldukça etkilidir. Ayrıca mürîd zikir sonrasında su içmemelidir. Zira zikir, zâkirde iştihak, yanma ve coşma durumlarını oluşturur. Bâtûmî'ye göre bu durum aslında zikirden beklenen en büyük matlubtur. Müellife göre zikirden sonra suiçmek heyecanın, aşkın ve yangının sönmesine sebep olur. Zâkirin zikrin neticelerini görebilmesi için bu âdâba riâyet etmesi gerekir.<sup>44</sup>

### 3. Zikir Çeşitleri: Nefy ve İsbât Zikri ve Şartları

Nefy-i isbât zikri, seyr-u sülûkun ilerleyen seyirlerinden sonra, “zikri-i sultânî” ile mürîdin vücûdunun her zerresini, yine şeyhinin izni ile çevresini çember gibi kuşatan mâsivâ arasında bu üstün melekesini kaybetmemesini temin için, “nefy ve isbât” usûlü ile “tevhîd” zikrine intikal ettirilmesidir.<sup>45</sup> En efdal ve üstün zikrin “La ilahe illallah” olduğunu Peygamberimiz söylemiştir.<sup>46</sup> Sûfiler de bu hadisten hareketle kelime-i tevhîd zikrini temel olarak esas almışlardır. Kelime-i Tevhîd (La ilahe illallah Muhammedu'r-resûlüllah) zikrinde “Lâ ilâhe” demek “hiçbir ilâh yoktur” anlamındadır. Bu olumsuz bölümün adı “nefy” dir. İkinci bölümü ise “ancak Allah vardır” manasındadır. Bu ise “isbât” adını alır.<sup>47</sup>

Necmeddîn-i Kübrâ'ya göre tevhîd zikrindeki nefy, kalp hastalıklarına sebep olan ruhu çeşitli meşgalelerle bağlayan, nefsi arzularını yok eder. Çünkü bunlar kötü ahlâk ve hayvanî arzulardır. İsbât bölümü ise kalbin sıhhat ve selâmetini temin ve rezil huylardan kurtarır. “La ilahe illallah” nefy ve isbâtta oluşmuş bir ilaçtır, İlâhî bir nurdur. Bu nur önce kalbe ve

---

44 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 49-50.

45 İrfan Gündüz, *Gümüüşhânevi Ahmed Ziyâüddîn Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020), 278.

46 İbn Mâce, “Edep”, 65.

47 Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 153.

ruha tecelli eder. Daha sonra sâlikin bedenine de tesir ederek onu nurlandırır ve bereketlendirir.<sup>48</sup>

Muhammed Fevzi Efendi, mürîde telkin edilen kelime-i tevhîdin nefy-i isbât ile yapılışını şöyle tarif eder: “Dil damağa yapıştırılarak nefes göbeğin altında hapsedilir. Daha sonra “lâ” zikri çekilir. Oradan “ilâhe” sağ omuza, “illâllah” da kalbe aktarılır. “İllallâh” lafzı kalbin derininde zikredilir. Böylelikle hararet bütün vücûdu saracak derecede kalbe intikal eder. “Lâ ilâhe” derken mâsivâ, kalbden çıkarılarak kalp temizlenir. Hakk’ın bâkî, ondan başka her şeyin fânî olduğu hakîkatine ulaşılr. “İllâllah” zikrinde Hakk’ın zâtının bekâsı, bâkî olanın ancak O olduğu kalbe yerleşir. “Lâ ilâhe illâllah”ın aslî harflerle yazısının şekli düşünülür, manası mülâhaza edilir. Sonra kalp ile “Muhammedu’r-Rasûlullah” denilir. Böylece Rasûlullah’a itti-ba etmeye şartlanılır. Bâtûmî, mürîdin nefesinin kuvvetine göre bunu tekrarlayarak ve nefesini bırakırken tek sayıda bırakması gerektiğini ifade eder. Buna “vukûf-i kalbî” denir. Her defasında nefesini bırakmadan önce “İlâhî ente maksûdî ve ridâke matlûbî” (Allah’ım maksûdum sensin, matlûbum da rızâ-i ilâhîdir) der. Müellife göre, bundan maksat nefesalma arasında gelebilecek olası vesveseyi engellemektir. Mürîd biraz istirahat edince diğer bir nefesle tekrar başlar. Fakat iki nefes arasında gaffet etmemeye özellikle dikkat eder. Tahayyülünü aynen devam ettirir. Bâtûmî’ye göre mürîdin nefy-i isbâta devam edebilmesi için bu gereklidir. Sayı yirmi bire ulaştığında ise sonuç görülür. Bu da zâkirin fânî olduğunu anlayarak Hakk’ın mutlak bâkî olduğu hakikatine ermesi demektir.<sup>49</sup>

Muhammed Fevzi Bâtûmî’ye göre nefy-i isbât zikri, şartlarına riâyet edilerek yapıldığında sâlikin istidadına bağlı olarak kısa yahut uzun bir süre sonra sâlikteki tevhîd akidesi nazârî olmaktan çıkar ve hakîkate ulaşır. Böylece mürîdin basiret gözü açılır ve baktığı her yerde Allah Teâlâ’nın tecellîsinin nûrunu müşâhede eder. Bâtûmî’ye göre kâbiliyeti cezbe halinin başlangıcında olan kimse, yukarıda anlatılan ilk zikre devam etmelidir. Sülûke

---

48 Necmeddîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, ter. Mustafa Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980), 59-60.

49 Bâtûmî, *Hulâsatu’t-Tasavvuf*, 50-51.

istidâdı olan ise söz konusu iki zikre çalışmalıdır. Bu zikirlerin ikisi de kalp ile yapılır. Mürîd eğer bu zikre devam ederek nefyedilecek olanı nefyeder, isbât edilecek olanı isbât ederse neticesini görür. Böylece murâkabeye başlayabilecek hale gelir. Şayet nefy-i isbâttan beklenen sonuç görülmediyse bu mürîdin zikrin âdâbına riâyet etmediğinin göstergesidir. Müellife göre, bu durumda mürîdin maksadına ulaşması için zikre, adâbına riayet ederek tekrar başlaması gerekir. Adâba riayet, mâsivâdan yüz çevirmektir. Bu ise mürîdin sadece Allah'tan talepte bulunması, yarattıklarından bir şey beklememesi ile gerçekleşir. Aksi durumda mürîd yalancı durumuna düşer.<sup>50</sup>

#### 4. Hatm-i Hâcegân Zikri ve Uygulama Biçimi

Hatm-i hâcegân zikri, Nakşibendiyye tarikatında uygulanan bir zikir şeklidir. Başında ve sonunda okunan Fâtiha sûresi Kur'an'ın özeti ve hatmedilmesi gibi sayıldığı için bu zikre hatm-i hâcegân denilmiştir. Eski Nakşibendî kaynaklarında temas edilmeyen hatm-i hâcegânın kimin tarafından başlatıldığı bilinmemektedir. Bu zikirten ve uygulama şekillerinden, tesbit edilebildiği kadarıyla ilk defa Abdullah Salâhî Uşşâkî (ö. 1196/1782) "*İzhâr-ı Esrâr-ı Nihân ez Envâr-ı Hatm-i Hâcegân*" adlı eserinde bahsetmiştir.<sup>51</sup>

Muhammed Fevzi Efendi, Tayfuru Bistâmî (ö.234/848), Ebu'l Hasan Harakânî (ö.425/1033), Yusuf Hemedânî (ö.535/1140), Abdulhâlik Gücdevânî (ö.1103-1179) ve Muhammed Behâeddîn Nakşibend'in (ö.791/1389) hatmeyi önemli işlerinde devamlı okuduklarını belirtir. Ayrıca onlar bela, musibet ve zorlukların defî için, ihtiyaçların giderilmesi, arzu edilenlere ulaşılması, düşmanların ve hasetçilerin şerrinden korunmak, dercedelerin yükseltilmesi, kurbîyyetin olması ve tecellîlerin zuhuru konusunda hatmenin okunmasında ittifak etmişlerdir. Bâtûmî, Nakşibendî tarikatına mahsus bu hatmenin Lafzî Celâl ve nefy-i isbât zikirlerinden sonra en yüce ve en faziletli rûkun olduğunu belirtmiştir.<sup>52</sup>

---

50 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 51.

51 Reşat Öngören, "Hatm-i Hâcegân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997),16/476-477.

52 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 57.

Hatm-i hâcegân zikri toplu veya münferit olarak yapılabilir. Toplu olarak yapılıyorsa şeyh yahut onun izin verdiği bir kişi tarafından icra edilir.<sup>53</sup> Muhammed Fevzi Efendi hatmenin şartlarına göre tarikat ehlerinden olmayanların, çocuk olanların hatmeye katılamayacağını ve hatme esnasında kapıların kapatılacağını belirtir. Müellif, hatmenin âdâblarının gözleri yummak, hatmenin başında yirmi beş kere “estağfirullâh” çekmek, teverrük ederek yani iki diz üzerinde oturur iken sağ ayağı sol ayağın üzerine koyarak oturmak ve râbîta-i şerif yapmak olduğunu belirtir.<sup>54</sup>

Muhammed Fevzi Efendi hatmenin rükunlarının zorunlu olmamakla beraber ortam ve zaman müsait ise gözler kapatılarak, râbîta ile birlikte kalbe nazar edilmesi olduğunu beyan eder. Hatm-i Hâcegân'da öncelikle 7 Fâtiha Süresi, 100 salavât-ı şerife, 79 İnşirah Süresi, 1001 İhlâs Süresi okunur. Daha sonra katılanlardan birisi bir aşr-ı şerif okur. Hatm-i hâcegânı icra ettiren tarafından dua yapılır. Duadan hâsıl olan sevap öncelikle Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in ruhuna, sonra âlinin, ashâbının, evliya ve meşâyihî kirâmın ruhlarına hediye edilir. Müellife göre hatmenin bu şekliyle icra edilmesi tasavvuf ehli tarafından kabul görmüş, her gün bir defa veya birden fazla hatmeyi okumaya devam etmişlerdir.<sup>55</sup>

Muhammed Fevzi Efendi hatmenin başında halkayı yönetenin önce şu duayı okuduğunu belirtir: “Bismillahirrahmanirahim. Elhamdu lillâhi Rabbi'l-âlemîn. Elhamdu lillâhi hakka hamdihî ve senâihî ve's-salâtu ve's-selâmu alâ hayri halkihî Muhammedin ve alâ âlihî ve sahibihî ecmaîn.”<sup>56</sup> Bundan sonra hatmeye başlar. Hatmenin sonunda “Subhâne Rabbiye'l-aliyyi'l-a'le'l-Vehhâb-Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur. Salât ve selam mahlûkların en hayırlısı Muhammed (s.a.v.)'e ve onun âline ve ashabına olsun. Ey Allah'ım bu mübarek hatme-i şerîfi bizden kabul ettikten sonra, doğruluğun ve safânın kaynağı Ravza-i Mutahhara'da bulunan, vesilemiz, verâ (haramlar ve şüphelilerden sakınış) sahiplerinin en şereffisi Efendimiz

---

53 Öngören, “Hatm-i Hâcegân”, 16/476.

54 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 56.

55 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 56-57.

56 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 60.

Hz. Muhammed Mustafa'ya (s.a.v.) sevapların mislini bizden bir hediye olarak erdir ve ulaştır. Onun âline ve ashâbına, evlatlarına, zevcelerine, mü'minlere ve nesline, muhâcir ve ensarın (rıdvânullâhi aleyhim ecmeîn) ruhlarına ulaştır. Ey Rabbimiz yüce Nakşibendî tarîkatının silsilesindeki sâdatlarına ve Kâdirî, Sühreverdî, Çeşdî ve Kübrevî tarîkatlarındaki sâdatların da ruhlarına ulaştır. Allah onların ruhlarının sırlarını kutsi kılınsın.”<sup>57</sup> diyerek dua eder.

Bâtûmî'ye göre hatm-i hâcegânda Fâtiha Sûresi'nin okunmasının amacı Kur'an'ın başı ve seb'u'l mesânî olduğu ve nazil olan yedi semâvî kitabın sevabını elde etmek içindir. Nitekim hadis-i şerifte geçtiği üzere Hüseyin'den (r.a) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “*Cenâb-ı Hakk gökten yüz dört kitap indirdi. Bunların yüzünün bilgisini, Tevrat, İncil, Zebur ve Furkân'a koydu. Sonra bu dört kitabın taşıdığı ilimleri Furkân'a (Kur'an'a); Furkân'ın ilimlerini, Mufassal sûrelere; Mufassal sûrelerin ilimlerini Fâtiha'ya koydu. Kim Fâtiha Sûresi'nin tefsirini bilirse, Allah'ın indirdiği bütün kitapların tefsirini bilmiş olur. Kim Fâtiha Sûresi'ni okursa, sanki Tevrat, İncil, Zebur ve Furkân'ın tamâmını okumuş gibi olur.*”<sup>58</sup>

Müellife göre hatm-i hâcegânda salavât-ı şerifeyi kelime-i tevhid ile beraber 100 defa okumak, varlığını hakikat mertebelerine tekabül eder ve bundan dolayı hatmeye salavât ile başlanır.<sup>59</sup> Enes b. Mâlik'in bildirdiğine göre bir hadis-i şerifte Peygamber Efendimiz (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “*Kıyamet günü, her yerde bana en yakınınız, dünyada bana en çok salavât getireninizdir. Allah, cuma günü ve gecesi bana yüzdefa salavât getirenin yüz ihtiyacını giderir. Bunların yetmişî âhiretle ilgili, otuzu ise dünya ihtiyaçlarıyla ilgilidir. Sonra ona Allah bir melek görevlendirir ve bu melek, tıpkı size hediyenin takdim edilişi gibi mezarımda, bana getirdiğiniz salavâtları takdim ederek bana salavât getirenin ismini, soyunu ve aşiretini bildirir. Ben de onu, yanımdaki beyaz bir kâğıda yaza-*

---

57 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 60.

58 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 57; Muhammed b. Ali b. Muhamed Şevkânî, *Fethu'l-Kadir* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'İlmiyye, 2007), 13.

59 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 57-58.



rım.<sup>60</sup> Bâtûmî, İnşirah suresini 79 defa okumanın ise kalbin, gönlün açılması için olduğunu belirtir. “*Rûhu'l-beyân*” tefsirindeki rivâyette ise “*Elem neşrah leke suresini okuyan kimse, sanki ben gamlı ve kederli iken bana gelmiş ve beni kederimden kurtarmış gibi olur.*” diye geçer.<sup>61</sup> Bazıları bu sureyi okumanın işlerde kolaylık, rızıkta genişlik, sıkıntıların giderilmesi ve gönlün açılmasına vesile olduğunu belirtmişlerdir.<sup>62</sup>

Muhammed Fevzi Efendi, hatm-i hâcegânda 1000 İhlâs-ı şerif okumanın hikmetinin Fâtiha-i Şerife'nin faziletinde olduğu gibi sayılamayacak kadar çok fazileti olduğunu belirtir. Nitekim Enes (r.a.)'den rivayet edildiği üzere Peygamber Efendimiz (s.a.v.) buyurmuştur ki: “*Kim 1000 defa İhlâs suresini okursa, nefsinin Allah Teâlâ'dan satın almış ve Allah'ın hâs kullarından olmuştur.*”<sup>63</sup> Hak Teâlâ da “*Her nefis ölümü tadacaktır*”<sup>64</sup> emrim olmasaydı, o kulumun ruhunu kabzetmezdim.” buyurmuştur.

Bâtûmî, hatmede cemaat kalabalık olduğunda halkada oturan herkesi kapsaması için hatmenin başındahatme yaptıran şeyhin sağ tarafında oturan yedi kişiye Fâtiha okutulduğunu, hatmenin sonuna yakın ise şeyhin solunda oturanlar yedi kişiye Fâtiha okutulduğunu belirtir. Hatmenin sonunda 100 salavat-ı şerife getirmek Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in isimlerine, hatmenin başlangıcına ve iki namaz arasında olmasının muvafık olduğunu ifade eder.<sup>65</sup> Cabir (r.a.)'ın rivâyet ettiği hadis-i şerifte şöyle buyrulur “*Her kim Allâh'tan bir hacet isteyecekse Rasûlullâh Efendimize (s.a.v.) çok salavat getirsin sonra Allâh'tan hacetini dilesin ve duasını yine salavat ile bitirsin; zira Allâh Teâla her salevâtı kabul eder, aralarındaki duayı bırakmayı keremine*

---

60 Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, 3/600.

61 İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsiri*, ter. İbrahim Tüfekçi (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 23/384.

62 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 58.

63 Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacülarifin b. Ali el-Münâvî, *Fezû'l-Kadir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2012), 6/203.

64 Âli İmrân, 3/185.

65 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 59.

*yakıştıramaz*".<sup>66</sup> Bâtûmî, hatmenin sonunda aşrı şerif okumanın yanihatmeyi Kur'an ile bitirmenin teberrük için olduğunu beyan eder. Hatmenin sonunda dua etmedeki amaç amellerin kabul ve hâcetlerin /ihtiyaçların giderilmesi umûmî ve hususi bela ve musibetlerin defî içindir.<sup>67</sup> Nitekim Allah (c.c) şöyle buyurmuştur: "*Bana duâ edin, kabul edeyim*".<sup>68</sup> Muhammed Fevzi Efendi söz konusu hatmenin özelliklerinin çok olduğunu ve bu risâleyle sığmayacağından dolayı kısaca anlattıklarını beyan eder.<sup>69</sup>

## Sonuç

Muhammed Fevzi Bâtûmî, Osmanlının son dönem âlim, sûfilerinden biridir. Tasavvuf alanına ait olmak üzere "*Hulâsatu't-Tasavvuf*" adında Arapça bir risâle kaleme almıştır. Eserinde tasavvufun esaslarını âyet ve hadisler ile temellendirerek açıklamıştır. Bu çalışmada onun, *Hulâsatu't-Tasavvuf* eseri bağlamında zikir hakkındaki düşünceleri incelenmiştir.

Zikir, sûfînin Hakk'ın isimlerini belli bir bilinçle sürekli tekrarlayarak anmasıdır. Sûfiyi varlık aşkına yönelten ve onu huzurla dolduran zikrin nurudur. Tasavvuf erbabına göre zikir tüm tarikatların özüdür. İlk dönemlerde basit, sade ve ferdî olarak yapılan zikir, tekke ve zaviyelerin kurulmasından sonra sûfiler tarafından belli kurallar çerçevesinde ve toplu olarak yapılmaya başlanmıştır. Tarikatlar da tarihi seyri içinde ferdî ve toplu zikre büyük önem vererek, zikrin icra şekli konusunda usuller geliştirmişler. Böylece sûfiler oluşturdukları usullerle tasavvufun âdab ve erkânına zenginlik katmışlardır.

Muhammed Fevzi Bâtûmî'ye göre zikir, Allah'a vâsıl olmanın yoludur ve Hz. Peygamber'in sünnetidir. Ona göre zikirde dil ile kalp ortak hareket

---

66 Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî Aclûnî, *Keşfu'l Hafâ* (Beyrut: Dârul-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 2/39; Ebu Abdullah Süleyman el-Cezûlî, *Delâil-i Hayrât*, ter. İbrahim Tozlu (İstanbul, Semerkand Yayınları, 2009), 8.

67 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 60.

68 Mü'min, 40/60.

69 Bâtûmî, *Hulâsatu't-Tasavvuf*, 60.

etmeli, dil zikrederken kalp mâsivâ ile meşgul olmamalıdır. Zikirde amaç kalbin zikrine ulaşmaktır. Zikre önce dilin zikri ile başlanır. Dil zikri âdet haline getirdikten sonra kalbe geçilir ve bu mertebede kalp zikretmeye başlar. Zikrin kalbe yerleşmesi ise Hakk'a yakınlığın tezahürüdür. Müellif, Kelime-i Tevhîd zikrinin önemine değinmekle birlikte esmâ-i hüsnâdan her biriyle zikir yapılabileceğini belirtir. Muhammed Fevzi Efendi, zikrin âdab ve erkânı olduğuna dikkat çekerek zikir meclislerinde Kur'an ve sünnet mesajına uygun davranış sergilemeye özen gösterilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca müellif Nakşibendiyye tarikatında yapılan hatm-i hâcegân zikrine eserinde detaylı olarak yer vermiştir.

## Kaynakça

- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdi Cerrâhi. *Keşfu'l Hafâ*. 2.Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l- İlmiyye, 1985.
- Bâtûmî, Muhammed Fevzi Şerif, *Hulâsatu't -Tasavvuf*. Şam: Matbatu'l İttihâd Eş' Şerki bi Dimeşk, 1951.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *Şuabu'l İmân*, ter. Hüseyin Yıldız, İstanbul: Ocak Yayıncılık,2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fi el-Buhârî. *Sahihü'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Râhu'l-Beyân Tefsiri*, ter. İbrahim Tüfekçi, İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Cezûlî, Ebu Abdullah Süleyman, *Delâil-i Hayrât*, ter. İbrahim Tozlu, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2009.
- Deylemî, Ebû Mansûr Şehredâr b. Şîrûye b. Şehredâr. *Firdevsu'l Ahbâr*,(1-5). Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l Arabî, 1987.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi. *Sünen-i Ebu Davud*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l- İlmiyye, 2002.
- Ejder, Ö. Faruk. *Muhammed Fevzi El Bâtûmî'nin Tasavvufî Görüşleri ve "Hulâsatu't-Tasavvuf" AdlıRisâlesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Gündüz, İrfan, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddin Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidivye Tarikati*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Herevî, Hâce Abdullah Ensârî, *Kitâbu Menâzili's-Sâirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni. *Sünen-i İbn-i Mâce*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l- İlmiyye, 2009.
- Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Taarruf*, ter. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrâhim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrıncı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, Ankara: TDV Yayınları, 2023.
- Kübra, Necmüddin, *Tasavvufî Hayat*, ter. Mustafa Kara, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacûlarifin b. Ali, *Fezû'l-Kâdir*. 5-6. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012.
- Müslim, El-İmam el-Hâfız Hucetü'l-İslâm İbnu'l-Haccac el-Kuşeyri en-Nişaburî. *Sahih Muslim*. Beyrut:Dâru'l Fikir, 2003.

- Okudan, Rifat, "Tasavvufun Meseleleri", *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse. 420-421. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Öngören, Reşat, "Hatm-i Hâcegân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/476-477. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Öngören, Reşat, "Zikir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/409-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özköse, Kadir, "Tarikatların Ortak Unsurları", *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse. Ankara: GrafikerYayınları, 2014.
- Serrâc, Ebû Nasr, *İslâm Tasavvufu: El-Lümâ'*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhamed, *Fethu'l-Kadîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyüp. *Mu'cemu'l Evsat*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfu Istilâhâtî'l-Funûn*. 2. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Tenik, Ali, Göktaş, Vahit, *Allah'la Varolmanın Yolu Zikir*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2015.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed bin İsa İbni'd-Dahhak. *Sünen-i Tirmizî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Tosun, Necdet, *Zikir ve Tefekkür*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2021.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012.

